

UYGUR HARFLERİYLE YAZILMIŞ ÇAĞATAYCA SEYFÜ'L MÜLÛK HİKÂYESİ, MECÂLİSÜ'N-NEFÂ'İS VE TEZKİRE-İ EVLİYÂ ESERLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI SÖZ DİZİMİ ÜZERİNE NOTLAR*

Abdulkadir ÖZTÜRK**
Hüseyin YILDIZ***
Sultan Betül TİKENCE****

ÖZ

Tarihî Türk yazı dillerinin doğu kolunu oluşturan ve bu yazı dilinin beşinci evresi, Orta Asya İslamî Türk Edebiyatının ise üçüncü evresi olarak kabul edilen Çağatayca, 15. yüzyılın başlarından 20. yüzyılın başlarına kadar süregelen tarihi bir yazı dilidir. Karahanlı ve Harezmi edebî dillerinin devamı olarak Orta Asya'da Doğu Türklüğünün müşterek yazı dili olmuştur. Çağatay Türkçesi üzerine bugüne kadar pek çok çalışma yapılmıştır. Ancak Çağatay Türkçesinin söz dizimine dair yapılan çalışmalar oldukça azdır. Çağatay Türkçesinde Söz Dizimi (Uygur Harfleriyle Yazılmış Çağatayca Seyfü'l Mülûk Hikâyesi, Mecâlisü'n-Nefâ'is ve Tezkire-i Evliyâ'nın Çağatay Türkçesi Çevirisi Örneğinde) başlıklı tez çalışması esas alınarak bu çalışma meydana getirilmiştir. Bu çalışmada, Çağatay Türkçesinin üç farklı dönemi içinde üç eser temelinde söz dizimsel karşılaştırma yapılmıştır. Çağatay Türkçesinin karakteristik dil özelliklerini yansıtan bununla birlikte birtakım lengüistik farklılıkları da barındıran bu üç eser, sentaktik düzlemde pek çok malzemeyi bizlere sunmaktadır. Çalışma, genel hatlarıyla Çağatay Türkçesinin söz dizimine dair bir bakış açısı oluşturmak amacıyla hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Türkçesi, Söz Dizimi, Uygur Harfleriyle Yazılmış Seyfü'l Mülûk Hikâyesi, Mecâlisü'n-Nefâ'is, Tezkire-i Evliyâ.

SOME NOTES ON THE SYNTACTIC COMPARISON OF THE WORKS "SEYFU'L MULÛK" STORY WRITTEN IN CHAGATAI LANGUAGE IN THE UYGHUR ALPHABET, "MECÂLISU'N-NEFÂ'IS" AND "TEZKIRE-I EVLİYÂ"

ABSTRACT

Chagatai, which forms the eastern branch of historical Turkish written languages and is accepted as the fifth phase of this written language and the third phase of Central Asian Islamic Turkish Literature, is a historical written language that lasted from the beginning of the 15th to the beginning of the 20th century. As the continuation of the Karakhanid and Khwarezm literary languages, it has been the common written language of

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 10.09.2022; Yayına Kabul Tarihi: 10.12.2022

* Bu çalışma, Ordu Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenen B-1831 numaralı "Çağatay Türkçesinde Söz Dizimi (Uygur Harfleriyle Yazılmış Çağatayca Seyfü'l Mülûk Hikâyesi, Mecâlisü'n-Nefâ'is ve Tezkire-i Evliyâ'nın Çağatay Türkçesi Çevirisi Örneğinde)" adlı projeden hareketle oluşturulmuştur. ODU-BAP birimine desteklerinden dolayı teşekkür ederiz.

** Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Filoloji Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türkistan-KAZAKİSTAN; Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ORDU; ORCID: 0000-0002-3077-458X, E-posta: ozturk.abdulkadir@ayu.edu.kz, akadirozturk@odu.edu.tr

*** Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ORDU; ORCID: 0000-0002-8055-7946, E-posta: turkbilimci@gmail.com

**** Yüksek Lisans Mezunu, Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, ORDU; ORCID: 0000-0002-1712-9658, E-posta: betul_sultan@hotmail.com

the Eastern Turks in Central Asia. Many studies have been conducted on Chagatai Turkish so far. However, there are very few studies on the syntax of Chagatai Turkish. This study is based on the thesis titled as "Syntax in Chagatai Turkish (In the Example of Translation of Chagatai Seyfu'l Mulûk Story Written in Uyghur Alphabet, Mecâlisü'n-Nefâ'is and Tezkire-i Evliyâ). In this study, syntactic comparison was made on the basis of three works in three different periods of Chagatai Turkish. These three works, represent the characteristic language features of Chagatai Turkish, and also contain some linguistic differences, present many materials on the syntactic level. The study has been prepared in order to create a perspective on the syntax of Chagatai Turkish in general terms.

Keywords: Chagatai Turkish, Syntax, Seyfu'l Mulûk Story Written in Uyghur Alphabet, Mecâlisü'n-Nefâ'is, Tezkire-i Evliyâ.

Giriş

Karahanlı ve Harezmi-Altın Ordu yazı dillerinin devamı olarak Timurular devrinde (1405-1502) teşekkül eden Çağatayca, özellikle Nevâî'nin eserlerinde klâsik şeklini almıştır (Eckmann, 1958, s. 115). Çağatay Türkçesi, 15. yüzyılın başlarından 20. yüzyılın başlarına kadarki dönemde Doğu Türklüğünün konuşma ve yazı dilidir. Bu tarihi lehçe çok geniş bir coğrafyada kullanılmıştır. Timurular, Şibanîler, Baburîler, Hive ve Hokand Hanlığı gibi devletlerin resmî dili olmuştur (Argunşah, 2013, s. 15).

Pek çok araştırmacı bu zamana dek, Çağatay yazı dili dönemi içinde oluşturulmuş eserleri çeşitli bakımlardan değerlendirerek ele almış ve incelemiştir. Bu çalışmada ise Eckmann (2003)'in çalışmasındaki tasnif dikkate alınarak Çağatay Türkçesinin üç farklı döneminde meydana getirilmiş üç eser seçilmiş ve eserlerin söz dizimi değerlendirilmiştir. Metin merkezli incelenerek seçilen cümlelerle Çağatay Türkçesinin söz dizimi hakkında örnekler sunulmuştur.

1. İncelenen Eserler

1.1. Seyfü'l Mülûk Hikâyesi

Emir Timur'un Şâhrûh döneminde ve sonrasında uzun yıllar Yezd şehri valisi olarak görev yapan Celâleddîn Mîr Çakmak'ın himayesinde yaşayan bahşılardan, Mansûr Bahşı tarafından istinsah edilmiştir. H. 838 yılında tamamlanmış olan bu metin, Oxford Bodleian Kütüphanesindeki Huntington Collection 598 numarada kayıtlı bulunan mecmuanın ikinci hikâyesi şeklinde kayıtlıdır. 2016 yılında Hülya Uzuntaş tarafından doktora çalışması olarak hazırlanan eser, klasik dönem öncesi Çağatay Türkçesi dil özelliklerini barındıran bir mensur hikâyedir (Uzuntaş, 2016). *Uygur Harfleriyle Yazılmış Seyfü'l Mülûk Hikâyesi* oldukça anlaşılır, sade ve açık biçimde Türkçenin kullanıldığı bir eserdir.

1.2. Mecâlisü'n-Nefâ'is

Türk dili alanında yazılan ilk şuara tezkiresi olması özelliğiyle önem kazanan eser, 1491-1492 yıllarında kaleme alınmıştır. Nevâî bu eserini Câmî'nin Bahâristân ve Devletşah'ın Tezkiretü's-Şuarâ isimli tezkirelerini örnek alarak oluşturmuştur (Bulut, 2017). Türkiye'de ve Türkiye dışında eserin pek çok nüshası bulunmaktadır.

Türk edebiyatında tezkirecilik alanının başlangıcı olan Ali Şîr Nevâî'nin yazmış olduğu *Mecâlisü'n-Nefâ'is* adlı eser, Çağatay sahasının söz dizimi çalışması sırasında incelediğimiz ikinci eserdir.

1.3. Tezkire-i Evliyâ'nın Çağatay Çevirisi

Son olarak incelemiş olduğumuz eser ise Ayşegül Sertkaya tarafından yayımlanan *Tezkire-i Evliyâ'nın Çağatay Çevirisi* adlı çalışmadır. Eser, toplamda 72 veli hakkında bilgi veren bir evliyalar tezkiresidir.

Uygur harfleriyle yazılan Çağatay Türkçesi çevirisi H. 840 (M. 1436) yılında Herat'ta yapılan çeviridir. Yazma, Herat'tan İstanbul'a getirilmiş, 1672 yılında İstanbul'da Antuan

Galland tarafından Marquiz de Nointel adına satın alınarak Fransa'ya götürülmüştür. Önce Krallık Kütüphanesi 2367 numaraya kaydedilen yazma hâlen Bibliotheque Nationale, Supplement Turc, 190 numarada kayıtlıdır. Arap harfleri ile yazılan Çağatay Türkçesi çevirisi ise H. 917 (M. 1511) tarihli Mısır'da yapılan çeviridir. Yazma İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesinde 2848'de kayıtlıdır (Sertkaya, 2015).

2. Eserlerin Söz Dizimsel Karşılaştırması

Seyfü'l Mülûk Hikâyesi'nde cümle kuruluşlarındaki söz zenginliği göze çarpmaktadır. Cümle temelinde önemli bir unsur olan yüklem ögesi, gerek isim gerekse fiil ile olumlu veya olumsuz biçimde her cümlede bulunmaktadır:

Yana ol süretniñ tegresinde biñlig irđi kim bu süret bedi'ül cemâlñiñ süret-i turur (SM 91).

Ol zãmân melikzâde ol altun tañtanı ol ivđin alıp çıktı (SM 111).

Tağı ilan köp üçün ol cezîrede tura almadım (SM 138).

Tağı melikzâdeniñ 'ışkıñdın sabrı qararı yok irđi (SM 150).

Özne yüklem uyumu dikkat çekerken, cümle kuruluşunda yüklemi destekleyen özne, nesne, zarf ve yer tamamlayıcısı yeterince kullanılmıştır. Yardımcı ögeler olan özne, nesne, zarf ve yer tamamlayıcısının isim gruplarından da kurulması, Çağatayca döneminin daha ilk devresinde nasıl zengin kelime hazinesine sahip olduğunu gösterir:

Tağı bir yıl boldı kim kün toğardın kün bañarğa kişi yiberdim (SM 102).

Sen ne üçün bir vefâsız âdemî üçün munça çerig bile biziñ üstümüzge kelip turur sen (SM 171).

Tağı men ol âdemini öz oğlumñı kanı üçün öltürdüm (SM 171).

Dönemin ve edibinin kelime zenginliği bakımından zirve yaptığı bir zamanda yazılmış olan *Mecâlisü'n-Nefâ'is*, cümle bakımından oldukça uzun cümle kuruluşlarının olduğu bir eser olarak göze çarpmaktadır. Ali Şir Nevâyi tanıttığı şahıslar hakkında bilgi verirken, genellikle tek kelimelik cümleler ile başlamıştır. Bu durum incelediğimiz diğer eserlerden ayırt edilmesini sağlamıştır:

Meşhed'lıkdur (MN 114).

Sebzvârlık'dur (MN 150).

Çiçektü'lüktür (MN 129).

Semerķand'dındur (MN 14).

Tezkire-i Evliyâ'da cümle kuruluşunda tek kelimelik cümlelere çok fazla rastlanmadığını söylemek gerekmektedir. Ancak eserin geneline bakıldığında cümle kurulumunda ana öge olan yüklem; özne, nesne, zarf ve yer tamamlayıcıları ile desteklenmiştir. Yine diğer eserlerde de görüldüğü üzere birden fazla özne, nesne, zarf ve yer tamamlayıcısının kullanılması dönemin edebî dilinin oldukça zengin bir içeriğe sahip olduğunu göstermektedir. Cümle dışı unsurlar olarak eserin edibinin başlıca kullandığı yapı, açıklama cümleleridir. Evliyalarda bilgi veren edip, evliyalara ait cümleleri genelde açıklama cümlesi veya ara söz şeklinde vererek cümle dışı unsurlara başvurmuştur:

Yana bir kün cafer-i şadık yalguz bir yazıda barur érđi (TE 65).

Yana 'atebe-i bin ğulamñıñ tevbe kılmagıñıñ sebebi ol érđi kim; bir kün kızını körüp 'aşık boldı (TE 127).

Seyfü'l Mülûk Hikâyesi, *Mecâlisü'n-Nefâ'is* ve *Tezkire-i Evliyâ'*da isim tamlaması ve sıfat tamlaması bakımından, kelime hazinesinin zenginliğini kabul ettirecek biçimde örneklerle karşılaştığımızı söylemek oldukça mümkündür. Özellikle *Tezkire-i Evliyâ'*da her evliyanın rivayeti hakkında bilgi verilmeden önce süslü ifadeler kurabilmek için kullanılan isim ve sıfat tamlamaları dikkat çekmektedir:

Yana yüz miñ şalâvat ve taḥiyyât ol on sêkiz miñ 'alemniñ bergüzidesi, yüz yigirmi dört miñ peygamberlerniñ serveri, muḥammed resû'l-lâhniñ cânığa revâniğa têgsün (TE 53).

Bu meşâyıḥlarıñ sözini yâd kılsam, alarnıñ rûḥları bizge meded ḥâl bolsa, alarnıñ bereketindin tēñri ta'âlâ bizge âḥiretniñ devletini rûzî kılgay inşâ'allâhu ta'âlâ (TE 55).

Siziñ ḥıdmetiñizde tevbe kılıp, ol yüz miñ altunı faḳîr miskîn müstehâḳ dervîşlerge tēñri yolında şarf kılsam (TE 200).

Türk dilinin en eski dönemlerden itibaren kullanılagelen ve edebî metinlerde sıklıkla karşılaştığımız kelime grupları arasında sıfat-fiil, zarf-fiil ve isim-fiil grupları da yer almaktadır. Bu kelime gruplarının kuruluşunda ana öbeği oluşturan sözler sıfat-fiil, zarf-fiil ve isim-fiil ekleriyle meydana getirilmektedir.

İncelenen üç eserde kullanılan sıfat-fiiller hakkında şunları söyleyebiliriz: *Seyfü'l Mülûk Hikâyesi'*nde {-Ar}, {-r}, {-GAn}, {-GUÇI}; *Mecâlisü'n-Nefâ'is* adlı eserde {-Ar}, {-Ur}, {-GAn} sıfat-fiil ekleri karşımıza sıklıkla çıkan ekler olarak tespit edilmiştir. *Tezkire-i Evliyâ'*da ise sıklıkla görülen {-Ar}, {-Ur}, {-GAn}, {-GUÇI} sıfat-fiil eklerinin yanı sıra diğer eserlerde tespit edilmeyen {-mİş} sıfat-fiil eki ile *Mecâlisü'n-Nefâ'is*'te bir örnekte kullanımına rastlanan {-mAs} sıfat-fiil ekinin de *Tezkire-i Evliyâ'*da pek çok örneği tespit edilmiştir:

Eger mên alar cergelik bolmasam, alarnı sêvgen kişilerniñ cergesindin ḳalmış bolmağay mên (TE 55).

Nâgâḥ bir kün anlamayın ayağımni yavuz yerge basmış bolğay men, yâ yavuz söz sözlemiş bolğay men kim tēñri ta'âlânıñ dergâḥıda ḳabûl tüşmegey (TE 88).

Bu ol kişiniñ durur kim kişidin nême satḳun almış bolsa, ol burunğı egesi, satmas mên ḳep, pēşimân boldum dēgende ol alğan nêmeni yandura bêrse dēp (TE 92).

°Acz u nâtüvânlığının unamalığığa tedbîr ü çâre tapmasdın (MN 239).

Veys ol êtmekni aldı êrse, ol ḳoy körünmes boldı (TE 79).

Bu tēnim tã'atğa boyun sunmas üçün, dağı ḥalâyıḳniñ şoḥbetin tiler (TE 195).

İncelenen eserlerde tespit edilen zarf-fiil kullanımını şu şekilde özetlemek mümkündür: *Seyfü'l Mülûk Hikâyesi'*nde {-A}, {-I/-U}, {-ArDa}, {-UrDA}, {-DI erse}, {-GAÇ}, {-GAlI}, {-GAnDA}, {-GInÇA}, {-mAyIn} ve {-p} zarf-fiil eklerine sıklıkla rastlanmaktadır. *Mecâlisü'n-Nefâ'is*'te tespit edilen zarf-fiil eklerinden {-A}, {-U}, {-ArDA}, {-UrDA}, {-ArGA}, {-UrGA}, {-GAnDA}, {-mAy} ve {-p} sıklıkla kullanılırken; {-DI irse}, {-GAÇ}, {-GAlı}, {-GUÇA}¹, {-GInÇA} ekleri seyrek bir kullanım alanına sahiptir. {-mAyIn} ekine ise eserde rastlanılmamıştır. *Tezkire-i Evliyâ'* adlı eser, kullanılan zarf-fiiller bakımından diğer incelemiş olduğumuz eserlere göre bazı farklılıklar ihtiva eder². Zarf-fiil eklerinden sıklıkla

¹ Bu ek, yalnızca *Mecâlisü'n-Nefâ'is*'te tespit edilmiştir.

² Diğer eserlerde sıklıkla görülen {-mAy} ekinin yerine çoğunlukla bu ekin genişlemiş biçimi olarak {-mAyIn} ekinin ve yine {-ken} ekinin tespiti vb. gibi durumlar açısından farklılıklar göstermektedir.

kullanılanlar şunlardır: {-A}, {-U}, {-ArDA}, {-UrDA}, {-DI erse}, {-GAç}, {-GAlI}, {-GAnDA}, {-GInçA/-GUñçA}, {-mAy}, {-mAyIn}, {-p} ve {-ken} zarf-fiil kullanımının diğer iki esere göre bu eserde sayıca fazla olduğunu söyleyebiliriz.

Tab'ınıñ mülâyemeti mu'ammâ fennide ta'rîf kılguça bar (MN 100).

'Arabiyyetve fikhı ta'rîf kılguça dirler ki bar (MN 143).

Ve nücum 'işmini istihraç kılguça bilür (MN 126).

Taķı kırķ küñge tegginçe ol kemeni kaķıg yaydın oķ çıkķan teg teniz yüzinde alıp yörür irđi (SM 142).

Taķı öz murâdın tapķınça lebâsat kılur (SM 153).

Üç vaķt namâzı kaķâ bolğunça bihüş erdi (TE 62).

Muħammed ümmetiniñ barını bağışlamağunça bir ün keldi (TE 72).

Yolda barur érken bir ün eşittim (TE 106).

Ĥabîb-i 'acemî öter érken köziniñ uçı bile maña nazâr kılıp menin üçün bir du'a kıldı (TE 124).

İsim-fiil gruplarının meydana gelişinde temel unsur olan {-mAK} isim-fiil ekine incelenen üç eserde de sıklıkla rastlandığı söylenebilir:

Andın soñra at çapmak keyik atmak kılıç neyze oynamak kuş salmak türlüñ sazları çalmak nerđ satranç oynamak öğrendiler (SM 88).

İl beğâyet alar nazmlarığa mâyil ve şirlerin oķumak ve bitimekke râğib boldılar (MN 6).

Siziñ pendinizni eşitmek vâcib turur (TE 63).

*Seyfü'l Mülûk Hikâyesi'*nde edat grubunda bağlama edatlarından *bile*, *ü* edatları karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca benzetme edatı *teg*³, diğer incelenen eserlere göre bu eserde sıklıkla kullanımı söz konusudur. *Mecâlisü'n-Nefâ'is* eserinde edat gruplarında *bile*, *dağı* ve özellikle *ve* edatı ile cümle kurulumu sıkça karşımıza çıkmaktadır. Eserin tezkire oluşu ve edibin tanıttığı kişiler hakkında herhangi bir benzetmeye başvurmamasından hareketle benzetme edatlarının bu eserde nadiren örneklerini görmekteyiz. *Tezkire-i Evliyâ'*da ise bağlama edatlarından *bile*, *u* ve *vü* ile *teg* benzetme edatının sıklıkla kullanılmış olduğunu söyleyebiliriz. Çekim edatları olarak *sarı*, *özge*, *üçün*, *artuk*, *beri/berü*, *burun*, *soñra* ve *üze* edatlarının kullanımı tespit edilmiştir. Karşılaştırma/denkleştirme edatlarından *hem...hem* edatının kullanımı yalnızca *Mecâlisü'n-Nefâ'is*'te görülmektedir. *Tezkire-i Evliyâ'*da ise karşılaştırma/denkleştirme edatlarından *yâ...yâ* ve *ne...ne* diğer iki esere nazaran sık bir kullanıma sahiptir.

Ĥaķ ta'âlâniñ ĥükmi bile ol kiçe ol kız ağır ayak boldı (SM 85).

Şeyĥ işâreti bile Ĥorâsân'ğa kildiler (MN 6).

Yana ikinçi sebep ol kim bu kitâb yâdigâr ĥalsun dağı oķuğan kişiler bizni alķış bile yâd ĥılsalar (TE 54).

Bu Őeherde yüz miñ ir ü ĥaķun melikzâde üçün kayguluğ tururlar (SM 94).

Belki ĥâyet-i teveccüh ü istiğrâķdın pervâ kılmas irđi (MN 9).

Dağı ĥârîķat yolında dâna vü 'ayyâr erdi (TE 151).

³ *teg* edatı tarihî yazı dillerinde "deg, dek, dik, dëk" vs. farklı görünümlemlerle karşımıza çıkmaktadır. Çalışmaya konu olan eserlerde ise bu benzetme edatı, *Seyfü'l Mülûk Hikâyesi'*nde *teg*; *Mecâlisü'n-Nefâ'is*'te *dik* ve *Tezkire-i Evliyâ'*da *dëk* biçimleriyle tespit edilmektedir.

- Ol kız ölgen kişi teg yıkılıp uyğanmaz irdi (SM 111).
- Bu t̄âyifedin aña müyesser bolğan dik az kişige bolmış bolğay (MN 164).
- Yana her kim muḥammedğa imān keltürüp ehl-i beytğa imān keltürmese, muḥammedğa imān keltürmegen dek bolğay (TE 61).
- Ol perī ḥaṭun ol serv yığaç sarı işaret kılşa bir perī ḥaṭun bir murassa alṭun bişikni köterip kelmiş (SM 119).
- Yâ oğlum! meniñ éligimdin mundın özge iş çıkmas (TE 82).
- ‘İlm taḥşīli üçün şehrga kilipdür (MN 96).
- Bilür mü sen kim kaçandın berü uyuklap turur sen (SM 115).
- Özin tamām şâ‘ir ḥayāl kılğandın sonra tamām naḳkâşlıknı terk kılıp şâ‘ir boldı (MN 118).
- Taḳı seyfe‘l mülükni ol alṭun kürsi üze olṭurttilar (SM 89).
- Mén né ‘âlim durur mén, né müte‘allim (TE 87).
- Yana sâzlardın ‘üd ve ṭanbūr hem örgendi ve müsikide hem işler bağladı (MN 90).

İncelenen eserlerde tekrar grupları için şöyle bir durum tespitinde bulunulmuştur: *Seyfû‘l Mülûk Hikâyesi’*nde, “yığla-” fiilinin tasvirinde *zâr zâr* sözcük yinelemesinin kullanılmış olması yüklem zarflarla desteklendiğinin de bir göstergesidir. *Mecâlisü’n-Nefâ‘is* eserinde tekrar grubuna rastlanmazken *Tezkire-i Evliyâ‘*da, *az az, tura tura, Allah Allah, zâr zâr, ura ura, pare pare* gibi tekrar eden kelimelerin sıklığı dikkat çeker:

- Taḳı şem‘ yaruḳında ol süretka bakıp zâr zâr yığlar irdi (SM 92).
- Zâr zâr yığlar érdi (TE 57).
- Allâh Allâh degende ortağ érdük (TE 65).
- Fuzayl barıp ol tēpeni az az taşır érdi (TE 154).
- Her kaçan kim, yana mundaḳ söz sözlesem, sizler meni pâre pâre kılıñız (TE 216).
- Tura tura uluğ bolur (TE 217).

İncelenen eserlerde *bol-* ve *kıl-* yardımcı fiillerin kullanımıyla birleşik yapıda oldukça zengin bir cümle kurulumu vardır:

- Taḳı bu yirge kelṭürdi men bî-hüş boldum (SM 114).
- Mevlânâ Muḥammed-i Bedaḥşī vâsiṭası bile faḳirga âşinâ boldı (MN 99).
- Mén bu ünni eşitip ḥayrân boldum (TE 107).
- Ay edebsiz âdemī ne üçün edebsizlik kılur sen (SM 152)?
- Ve nezmgâ iltifat kılur (MN 177).
- Êmdi biz bu kitâbnı muḥtaşar kılduḳ (TE 54).

İncelenen eserlerde yüklem türüne göre hem isim hem de fiil cümlelerinin oldukça zengin olduğunu görmekteyiz. Özne yüklem uyumu sağlanmış, kurallı cümle yapıları oluşturulmuştur. Anlam bakımından ise olumlu-olumsuz yapıda cümle örneklerine eserlerde sıklıkla rastlanmaktadır. *Seyfû‘l Mülûk Hikâyesi’*nde özellikle soru cümlelerinin fazlalığı dikkat çekici niteliktedir. Ayrıca eserde, kısa cümleler kullanıldığından bağlama edatlarıyla bağlanan uzun cümlelere rastlanmamıştır. Yine ortak öge ile kurulan cümlelere rastlamayışımızın sebebi olarak oldukça kısa cümlelerin kuruluşunu söyleyebiliriz.

Tezkire-i Evliyâ eserinin muhteviyatına bağlı olarak dönemin evliyelerine sorulan sorular, metindeki soru cümlelerinin kullanımını artırmıştır. Bunun yanı sıra yer yer *kim* edatı vasıtasıyla da bağlanan cümlelerle çok sık karşılaşmak mümkündür. Ortak cümle öğeleriyle bağlanan cümleleri incelediğimizde ortak yüklem, ortak özne, ortak nesne, ortak zarf ile kurulan cümle örneklerini de sıklıkla tespit edebilmekteyiz:

Takı alarnıñ yiri güliştân-ı irem turur (SM 98).

Ol zamân melike ant içti kim bu sözlerim yalğan irmes (SM 148).

Ol zamân melikzâde ol altun tahtanı ol ivdin alıp çıktı (SM 111).

Hîç asıg kılmağı (SM 93).

Takı perîni neçük tapqay (SM 98)?

Nakş-berlıgda hem hüner-menddür (MN 115).

Eger çı hiç ihtiyâcı dağı yoktur (MN 141).

Mikneti çağıda Şirazda Hâzreti Hâce Hâfız kabrı başı da günbed yasadı (MN 48).

Ve öter vaqtıda bu gâzel maţla'ın kim tüketmeydür irdi (MN 67).

Bu nev'yaşsırağ bolğay mu (MN 64)?

Hükm boldı kim tavacı mi'âd bile çapıp/barıp üçelesiniñ başın kiltürgey (MN 191).

Ve Herî şehride zurefâ zümreside özin dâhil tutar irdi, ammâ fakîr ve yahşı kişi irdi (MN 47).

Bu kitâbnıñ atı tezkire-i evliyâ turur (TE 53).

Méndin özge ténri yok turur (TE 212).

Haccâc kélip olturdı érse, hasan-ı başrî heç iltifatın kılmağı (TE 86).

Bir bağışlağan nêmeni yana almas biz dep eşik açmadılar (TE 344).

İlâhî! pâdsâhlar, âciz, zaif bendeler bile mundağ mu kılurlar (TE 134)?

Mevlânâ Muhammed-i Âmulî'niñ oğlıdur kim ikinci mecliste atı mezkûr boldı (MN 107).

Kişidin tilemeli, velikin kişi nême berse, neçük almalı (TE 192)?

Sonuç

15-20. yüzyıllar arasında Çağatay edebiyatı zengin bir külliyyat meydana getirmiştir. Bu çalışmada, Çağatay edebiyatının üç farklı dönemine ait üç eser incelenmiştir. Bu eserler, *Uygur Harfleriyle Yazılmış Çağatayca Seyfü'l Mülûk Hikâyesi, Mecâlisü'n-Nefâ'is ve Tezkire-i Evliyâ*'dır. Bu üç eser, söz dizimsel açıdan karşılaştırılarak eserlerdeki ortaklık veya farklılık barındıran hususlar tespit edilmiştir. Bu hususlar, çalışmanın "Eserlerin Söz Dizimsel Karşılaştırması" başlığı altında yer alan bölümünde örneklerle verilmiştir.

Çağatay Türkçesinin özellikle klâsik dönemi ile birlikte morfolojik unsurlar bir standartlaşmaya kavuşurken leksik zenginliğe ve söz dizimsel yeni gelişmelere de kapı aralanmıştır. Öyle ki ilk dönemlerde tespit edilmeyen kimi eklerin kullanılmaya başlanması, fiil yapılarının çeşitlenmesi, yeni kelimelerin söz varlığına eklenmesi, edat gruplarının örneklenmesi gibi durumlar bu açıdan dikkate değerdir.

Seyfü'l Mülûk Hikâyesi ve Tezkire-i Evliyâ'da kısa cümleler tercih edilirken *Mecâlisü'n-Nefâ'is*'te ise yazarın üslubu ve dil hâkimiyeti dikkate alındığında uzun cümlelerin çok fazla tercih edilmiş olması doğal bir durum olarak değerlendirilebilir.

Ayrıca Ali Şir Nevâî'nin eserinde cümle başı bağlaçlarıyla bağlanan ifadelerin kullanılması Türkçenin cümle kurulumunun zenginliğini de gözler önüne sermektedir.

Bu çalışma ile Karahanlı ve Harezmi Türkçesi temelinde gelişen ve Orta Asya'nın müşterek yazı dili olarak uzun bir dönem kullanım alanı bulan Çağatay Türkçesinin söz dizimi özelliklerine dikkat çekmek, üç eser merkezinde bu özelliklerin ortaya konulmasını sağlamak ve genel hatlarıyla dönemin söz dizimine dair bir bakış açısı oluşturmak amaçlanmıştır.

KAYNAKÇA

- ARGUNŞAH, M. (2013). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- ECKMANN, J. (1958). "Çağatay Dili Hakkında Notlar". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*. VI: 115-126.
- ECKMANN, J. (2003). *Çağatayca El Kitabı*. (çev. Günay Karaağaç). 4. Baskı. İstanbul: Kesit Yayınları.
- ERASLAN, K. (2015). *Alî Şîr Nevâyî Mecâlisü'n-Nefâyîs (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- SERTKAYA, A. (2015). *Tezkire-i Evliyâ'nın Çağatay Türkçesi Çevirisi Arap ve Uygur Harfli Yazmaların Transkripsiyonlu Metni*. İstanbul: Çantay Yayınları.
- TİKENCE, S. B. (2019). *Çağatay Türkçesinde Söz Dizimi (Uygur Harfleriyle Yazılmış Çağatayca Seyfü'l Mülûk Hikâyesi, Mecâlisü'n-Nefâyîs ve Tezkire-i Evliyâ'nın Çağatay Türkçesi Çevirisi Örneğinde)*. Ordu: Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- UZUNTAŞ, H. (2016). *Uygur Harfleriyle Yazılmış Çağatayca Seyfü'l Mülûk Hikâyesi'nin Transkripsiyonu, Çevirisi ve Sözlüğü*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Doktora Tezi).